

פאלאשים, כאילא או בית ישראל?

הערות אתנוגראפיות לכינויים של עדת יהודי אתיופיה

חיים רוזן

חיבורו הממצה של א"ז אשכולי על יהודי אתיופיה, 'ספר הפלשים', פותח בדיון מפורט על השם פאלאשים. אשכולי מתחיל בניתוח אטימולוגי של השורש 'פּלס' בלשון געז וסוקר את מובניו ומשמעיו בהקשר להנחות ולסכרות הרבות הקיימות בדבר מוצאם של הפאלאשים באתיופיה; לבסוף הוא מקבל פירוש אחד מהם, והוא, מהגר או גולה בארץ לא-לו. אגב תיאורו, מעיר אשכולי, שבדומה למקרים אחרים, אין לדעת כבירור באלו נסיבות ואלו מקרים כינו יהודי אתיופיה את עצמם בכינויים השונים המופיעים בספרות. בין הכינויים הנוספים לעדה זו, מציין אשכולי את אלה: כילא, כילשא, איהוד, בית ישראל, פנדז'א, סרתיניא, טביב, פוגרא, אנופרא וגדמוץ. הוא מצטט דברים המצביעים על כך שמונח שנחשב מעליב במקום אחד, נתקבל ללא עוררין במקום אחר על-ידי הקהילה עצמה.¹

חוסר הודאות הנמשך באשר לשם שיש לכנות בו את יהודי אתיופיה, נוסף לדור-משמעויות הכלולות באחדים מן השמות הנוגעים להם, מעיק במיוחד בימים אלה, כאשר רוב הקהילה יושב במדינת ישראל. זה שנים רבות, וביתר שאת לאחרונה בישראל, חוזרים ומדגישים פרנסי הקהילה הזאת, שאין לכנותם אלא 'בית ישראל' או 'יהודי אתיופיה', בכיבור או בכתיבה עליהם. אולם דבר שכיח הוא לשמוע יהודים אתיופים מכנים עצמם פאלאשים, ללא כל עכבות.

במקום לבחון את שמותיהם של יהודי אתיופיה בהקשר לסכרות בדבר מוצאם, כפי שעשו הקודמים לי במחקר, אני מבקש לטפל במאמרי בשלושה שמות: פאלאשים, כאילא ובית ישראל. אנסה להסביר שמות אלה לאור ההקשר החברתי בו חיו יהודי אתיופיה, ובמיוחד לאור יחסיהם במשך הדורות עם שכניהם הנוצרים, האמהארים והתגונים ולאור המערכת התרבותית שהשתייכו אליה. על-ידי שימוש בנקודת מבט אתנוגראפית אפשר להבהיר במידת-מה את המשמעויות הרבות של שמותיהם, ואת הרקע לסיבות שהניעום להעדיף שם אחד על פני משנהו.

1 ראה: א"ז אשכולי, ספר הפלשים, ירושלים תש"ג, פרק א (עמ' 1-12).

א. פאלאשים

וולף לסלאו מגדיר את המלה 'פּלס' שממנה נגזר השם פאלאשים: 'לאבד את השורשים (צמח), לנדוד, להגר',² מובנה של המלה הוא להינתק ממקום מסוים, לצאת לדרך לבד, לנדוד; מסיבה זו מכונים נזירים ונזירים-מתבודדים 'פּאלאסיאן'.³ ולכן, בצפון אתיופיה, כל מי שלרוע מזלו היה חסר קרקע אפשר היה לכונו 'פּאלאסה', ללא קשר להשתייכותו הדתית.⁴

קיימת עדות, שלפיה נהגו היהודים באתיופיה קודם המאה ה-14 מקיום עצמאי, ככל הנראה תחת שליטים מקרבם. מצב זה החל להשתנות ככל שהמלכים הנוצרים פנו בזה אחר זה למגר כל התנגדות לאחדות הממלכה. מחקר חדש על המאה ה-15 גילה צו של המלך יסחק, שביקש לחסל את כיסי ההתנגדות לתוכניות ההתפשטות שלו, ובו נאמר: 'הנטבל לדת הנוצרית, יירש את אדמת אבותיו, ולא, פּאלאסי יהיה'.⁵ בהערתה לצו זה כותבת קיי קאופמאן שלמיי. 'בהקשר זה המילה פּאלאס פירושה אריס או מבקר, כינוי המתאים לקבוצת אנשים חסרי זכויות על קרקע. האנשים הידועים כיום בשם פּאלאשים אכן איבדו את הזכות לבעלות על קרקע בין המאה ה-15 למאה ה-17'.⁶ עקירתה בכוח של ממלכת היהודים העצמאית ופיזורם של מרבית תושביה מאזור סמיין המרוחק אל אזור הקרוב יותר לאגם תאנה ולעיר גונדר תוארו על-ידי גיימס קווירין בחיבורו על בית ישראל בתולדות אתיופיה, 1868-1270.⁷ המציאות האתנוגרפית שנתגלתה בכפרים של בית ישראל במאה ה-19 ובמאה ה-20 אכן היתה זאת, שהאנשים שנודעו בפי שכניהם בשם פּאלאשים היו עובדי-אדמה אריסים או בעלי מעמד של כת סגורה המצויה בתחתית הסולם החברתי.

הסדר החברתי באזור אמהארה-תגרי קשור קשר הדוק למוסד הידוע בשם ריסט.⁸ מונח זה מתייחס לצורת החזקה על קרקע, שלפיה יכול הפרט להוכיח את זכותו על הקרקע באמצעות אביו ואימו כאחד (ולפעמים גם דרך אם ואב-אשתו) עד לאבות המייסדים, שאפשר שחיו לפני 10 או 12 דורות. זכויות ריסט מעין אלה, גם כאשר אינן מתממשות למעשה בחזקה על קרקע, יש בהן כדי להעניק יוקרה ומעמד לבעלי

2 ראה: Wolf Leslau, *Concise Amharic Dictionary*, Wiesbaden 1976, p. 244

3 עניין זה, אבל בהקשר שונה — ראה: Kay Kaufman Shelemay, 'Historical Ethnomusicology: Reconstructing Falasha Liturgical History', in *Ethnomusicology*, Vol. xxiv, No. 2 (May 1980), p. 246

4 עניין זה מבוסס על דברי מידענים וכן מטקסט המובא בספר: Wolf Leslau, *Coutumes et croyances des falachas*, Paris 1957, p. 14

5 Tadesse Tamrat, *Church and State in Ethiopia 1270-1527*, Oxford 1972, pp. 200-201 [לסטיבן קפלן יש דעה שונה בנידון — ראה מאמרו בחוברת זו].

6 ראה: שלמיי (לעיל, הערה 3).

7 James Quirin, 'The Beta Israel (Falasha) in Ethiopian History', Ph.D. dissertation, University of Michigan 1977

8 דיון מפורט על שיטת הריסט — ראה: Allan Hoben, *Land Tenure among the Amhara of Ethiopia*, Chicago 1973

זכויות הריסט. אלה שנמצאו מחוץ למערכת הזאת, כמו בית ישראל, היו בעיני האתיופים הנוצרים חסרי עוגן ושורשים במקומם. טבעי אפוא שהם כונו בפייהם 'פאלאשים', שבהקשר זה היה מונח המביע רחמים וקלון באותה מידה, בעיקר לאור העובדה שהשיטה מכירה באפשרות של אובדן הקרקע ללא אובדן מקביל של הזכות לתביעות עליה. ומאחר שקודם המאה ה-14 היו בית ישראל ככל הנראה בעלי קרקעות משלהם, יכלו שכניהם לחוש ולהכיר עדיין במשמעות האידיאולוגית של עברם המפואר, וזאת בניגוד לתפיסתם את המוסלמים כאנשים שמעולם לא היו בעלי זכויות של ריסט.⁹

מנקודת-ראות זאת, חלק מהבנת הליד (האמהארי), האנשים שנודעו כפאלאשים היו אלה שגלו מאדמות הריסט שלהם וממקומות-הישוב המקוריים שלהם, אחרי שאולצו לנדוד עד שעלה בידם למצוא פרנסה כאריסים על אדמות הריסט של אנשים אחרים. במובן זה, המונח פאלאשי מתאר מציאות קיומית ואיננו בכחינת עלבון מעיקרו. זה אולי מסביר מדוע המונח נתקבל ללא התרגשות מיותרת וללא תחושת עלבון בכמה אזורים שבהם התגוררו בית ישראל.

אולם למונח הזה נתווסף מימד חדש והפכו לכינוי-גנאי מובהק. בית ישראל לא היו רק עובדי-אדמה אריסים. מאחר שנאסרה עליהם החזקת אדמות, הם פנו למקצועות אחרים, שהאמהארים בעלי הריסט נמנעו מלעסוק בהם ואף בזו להם: כנאות, נפחות, קדרות, אריגה ועוד מלאכות-יד אחרות. במערכת הריבוד החברתי שהתפתחה בצפון אתיופיה היו בעלי-המלאכה בתחתית הסולם.¹⁰ לא רק שלעיסוקם המקצועי לא נלווה כבוד של מעמד, אלא אף נתלוותה אליו התייחסות שלילית. בחזיון החיים של האמהארים נועד מקום נכבד למאבק על האדמות ולמאמצים לתפוס עמדות בהירארכיה הדתית-המדינית. בית ישראל, במידה רבה משום שלא היו בעלי ריסט וגם משום שסירבו להיטבל לנצרות, היו מנותקים מן ההתרחשויות העיקריות של חיי האמהארים. האפשרות העיקרית שעמדה לפניהם, לפתח מיומנויות ידניות, נתקבלה תחילה כחיוב, במיוחד באותן שנים שבהן עבדו בעיקר ככנאים והיו פעילים בהקמת העיר גונדר במאה ה-17. מאוחר יותר, שעה שפנו יותר ויותר לעבודות מתכת ואריגה, ונשותיהם — לעיסוק בקדרות, דבקה בקבוצה כולה תסמונת תרבותית מיוחדת, הידועה בדם תסביך הבוּדָא, המכוון כלפי בעלי-המלאכה אומנים, תסביך אשר מי שאיננו מותנה לו מבחינה תרבותית מתקשה לרדת לעומקו.¹¹

9 המיסיונר פלאד מציין, שפגש פאלאשים מאזור קוארה, הם סיפרו לו, כי עדיין יש להם ריסט, או ירושה של 'ריסט' מאבותיהם — ראה: J.M. Flad, *The Falashas of Abyssinia*, London: 1869, p. 6

10 תיאור המבנה החברתי המסורתי האמהארי-תגרי — ראה: A. Hoben 'Social Stratification in Traditional Amhara Society' in *Social Stratification in Africa*, New York 1970, pp. 187-224; Donald Levine, *Wax and Gold*, Chicago 1965, chap. 5

11 דוגמה לסיריית על בעיית הבודא — ראה: Allan Young, 'Medical Beliefs and Practices of Begemdar Amhara', Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1970, pp. 11, 244-250; Maxime Rodinson, *Magie, médecine et possession à G...ar*, Paris 1967

בתרבות האמהאריית-תגרינית טבועה האמונה שביסוד מיומנות הכפיים קיים קשר עם השטן או עם כוחות הרע. בכוחות אלה, הבאים לידי ביטוי ביכולת לעצב חפצים בכשרון, אפשר להשתמש גם לרעה. בעל-המלאכה עובד-הכפיים הוא על פי תפיסה זאת בעל 'עין הרע', המאפשר לו להזיק לאחרים, אם במזיד ואם בשגגה. אנשים כאלה מכונים בודא. מגיל רך מוזהר ילד אמהארי לבל יבוא במגע עם אלה שעלולים 'לאכול' אותו, שהוא אחד הפשעים שהבודא מעולל לקורבנותיו. סימני מחלה רבים, בעיקר כאלה שלא ניתן לקבוע להם סיבה מפורשת, יוחסו לעין הבודא.

משום שהאמינו כי כוח 'עין הרע' טמון באנשים המצטיינים במלאכת-יד, נפוצה בין האמהארים התיחסות דר-משמעית לאנשים אלה. מצד אחד, חששו מפניהם ותיעבו אותם בשל כוחותיהם הרעים; מצד שני, העריצו אותם, גם אם בא-ירצון, בשל כשרונותיהם. נוסף ל'בודא' כינו אותם 'טביב' וגם 'פאלאשים' (לא כל בעלי-המלאכה היו בתחילה פאלאשים); שני הכינויים הללו מציינים מיומנות וחוכמה. למעשה כינוי באחד השמות הללו היה יכול להתפרש כמחמאה גדולה, אם רצו להבינו כך. מוצרי הפאלאשים בעיקר נחשבו אמינים ביותר, והפאלאשים נודעו ביכולתם ליצר סכיני מחרשה מושחזים היטב וכדים עמידים. וגם אם חזרו ונשנו המקרים שבהם הפאלאשים נודעו לשימצה ונפגעו על-ידי אמהארים שהאמינו, כי נפגעו על ידי עין-הרע, נראה שבסך-הכול התפתח מצב שבו הנוצרים שמרו על מרחק בטוח מן היהודים שחיו בקרבם, מחשש שייפגעו על-ידי הכוחות הטמונים בהם.

ב. 'כאילא'

מובנו המדויק של מונח זה, ואף מקורותיו, אינם ברורים. יש הסוברים שזהו מונח בלשון האגאו, או אולי מתוך ניב של אותה לשון, הידוע בשם קווארינית. ניב זה, ואולי גם ניבים אחרים של לשון האגאו, היו שגורים בפי בית ישראל לפני שאימצו לחלוטין את הלשונות האמהארית והתגרינית במרוצת המאה ה-19. אחרים טענו שהמונח נלקח מלשון תגרינית וכדומה למילה טביב, שימש לציון תרשים, ובהרחבה, מנודים.¹² בעוד אשר חוקרים אחדים לא הצליחו לקבוע את מובנה המדויק של המלה כאילא, נאמר לחוקרים אחרים שפעלו בקרב דוברי לשון האגאו, כמו תושבי קמאנט, שפירוש המלה הוא 'אחד שלא חצה את הנחל', או 'הוא או הם לא חצו'.¹³ משמעו של הפירוש הזה מתייחסים יותר לפולחן הדתי הנבדל של בית ישראל, מאשר למקומם המקצועי הקבוע במערכת החברתית האמהארית.¹⁴ יותר מכל שכניהם,

12 הסבר זה נתן יונה בוגלה לאנתרופולוג ס' מסינג — ראה: Simon Messing, *The Story of the Falashas: Black Jews of Ethiopia*, Hamden, Connecticut 1982, p. 105, n. 87

13 הסבר זה למונח כאילא נתן ד"ר ד"ל אפליארד, שערך מחקר בקרב הקמגנט, לד' קסלר — ראה: David Kessler, *The Falashas: The Forgotten Jews of Ethiopia*, London 1982, p. 112

14 לעניין זה יש גם קשר לאגדה על מגליק, אשר לפי המסורת האתיופית (הנוצרית) היה בנם של

הקפידו בית ישראל על המצווה שקובעת את השבת כיום מנוחה. משמעות הדבר בעיניהם היתה הרבה מעבר להפסקת כל מלאכה. פירושה היה גם להיות צמוד לכפר, ואף לבקחת המגורים מבלי לנוע יותר מן ההכרחי. מאחר שהכפרים שכנו ליד נהר או נחל, התנהגותם של בית ישראל היתה כשל אלה שאינם חוצים נחלים, ובמיוחד בשבת. כאילא, אם כך, יכול להחשב למונח חיובי, בדומה לדרך שבה יהודי שומר מצוות בכל מקום יאמר על עצמו שהוא 'שומר שבת'. המשמעות המיוחדת ל'אלא לחצות נחל' בעת החדשה היתה בכך, שבית ישראל נמנעו מלקחת חלק במערכת השיווק הכללית, באשר השווקים העיקרים נערכו על-פי רוב בשבתות. אלה מביניהם 'שחצו את הנחל' היו לעיתים קרובות אנשים שכאו במגע יתר עם החברה האמהארית והסתכנו בהידבקות בטומאת הגויים או בכפירה.

האסוציאציה הזאת בין כאילא להיבדלות והימנעות ממגע מקשרת אותו עם מונח נוסף ששימש לציון בית ישראל: 'אטאנקון', שהיא מלה אמהארית ומוכנה הוא 'אל תיגע ב'.'¹⁵ מונח זה, כפי שמסתבר, היה במקורו בעל משמעות חיובית, ושיקף את המאמצים שעשה איש-הדת המפורסם אבא צברה כדי שבית ישראל לא ייטמאו במגעים עם הנוצרים האמהארים.¹⁶ רק מאוחר יותר הוא קיבל משמעות הפוכה והיה לכינוי המבליט את האיסור במגע של בית ישראל בעיני שכניהם הנוצרים.

כשלעצמם, כאילא, כמו פאלאשים, היו יכולים להיות מונחים בעלי משמעות סתמית ואף חיובית. בעיסוקיהם היום-יומיים הפגינו תרשי המתכות את תבונתם, חוכמתם וכשרונותיהם, בהם יכלו להתקנא התושבים הסובבים אותם. שני המונחים מצביעים על היבט חשוב במצבם החברתי של בית ישראל. הודות לחריצותם ולכשרונם הם הצליחו להבטיח לעצמם מקום במבנה החברתי האתיופי, אשר סיפק להם ביטחון כלכלי למרות העדר חזקות הריסט. נוסף לכך, העובדה שהם פעלו מחוץ למערכת הריסט שיחזרה את בית ישראל מהשתתפות בתהליך הבלתי פוסק של התדיינות בענייני קרקעות, אשר תפס חלק-ארי בחיי האמהארים. מ' וורמברנד מעיר, שהפאלאשים 'מצטיינים בחריצותם, ביושרם ונקיונם'.¹⁷ התכונות האלו משקפות את ההיבט החיובי של היותם מחוץ למערכת הריסט, מוכשרים לעבודות-יד ולאומנויות, ומתטהרים אחרי כל מגע עם גויים — ועל כל התכונות הללו מרמזים השמות פאלאשה, כאילא ואטאנקון.

שלמה המלך ומלכת שבא והוא חזר לאתיופיה בלוויית מספר ניכר של יהודים. אלה מהם שהקפידו ביותר על שמירת המסורת לא היו נוסעים ולא חוצים נהר בשבת. הם אמורים להיות אבותיהם הקדומים של הכאילא, או בית ישראל.

15 על המונח אטאנקון, שאינו נזכר בין הכינויים שמביא א"ז אשכולי ליהודי אתיופיה — ראה:

Wolf Leslau, *Falasha Anthology*, New Haven 1951, p. xl

16 ראה: Wolf Leslau, 'Taamrat Emmanuel's Notes on Falasha Monks and Holy Places', in *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume*, Jerusalem 1975, pp. 623-637

17 M. Wurmbrand, 'Falashas', in *Encyclopedia Judaica*, Vol. 6, Jerusalem 1971

ג. בית ישראל

המבקרים הזרים אצל יהודי אתיופיה נהגו לכנותם 'פאלאשים', למרות שהם עצמם מעדיפים להיקרא בית ישראל. בעיני יהודים מן החוץ, וגם בעיני המיסיונרים הנוצרים, אולי היה בשם 'פאלאשים' גון רומאנטי, המעלה זיכרון של שבט שאבד בעבר הרחוק ומלהיב יותר מאשר השם בית ישראל.¹⁸

במובנו הפשוט ביותר בלשון האמהארתית, בית ישראל מנוגד לבית קריסטיאן — הוא המונח המציין את הכנסייה בפי האמהארים הנוצרים. כלומר, השם בית ישראל קובע ראשית כל מנקודת ראותם את ההבדל בינם ובין הנוצרים. בנוסף לכך, יהודי אתיופיה אימצו לעצמם בנחישות הדעת את השם בית ישראל, במקום הכינויים האחרים שניתנו להם כדי לבטא את הקשר שחשו כלפי ארץ-ישראל ומסורת ישראל. לפחות מאז המאה ה-17 הם נאבקו בתהליך האמהאריזאציה שהתחולל סביבם כסממין ובאזור גונדר. בעוד שהאמהארים הנוצרים טענו בתוקף כי הם הם 'העם הנבחר' האמיתי, שירש את מעמדו זה של העם היהודי בעבר, התנגדו בית ישראל לאידיאולוגיה זו. הכינוי 'בית ישראל' שדבקו בו נובע בחלקו מרצונם להדגיש שהם, יהודי אתיופיה, הצאצאים האמיתיים של עם ישראל הקדמון ולא הנוצרים. מכל מקום, בית ישראל נכנעו חלקית לתהליך האמהאריזאציה. הם ויתרו על ניבי הלשון המיוחדים שלהם והחלו לדבר אמהארתית או תגרינית (תגרינית). אך יחד עם זאת הם הורחקו מגישה לקרקע ולעמדות פוליטיות ולמרות זאת שמרו על דתם, גם בשעה שפירושו של דבר היה שגנזר עליהם לחיות במעמד נחות. אלה שלא יכלו להשלים עם כך בחרו בהמת דת לכאורה לנצרות. אנשים אלה נודעו בשם 'מְרִים וּדְט' ('אוהבי מרים') ונועד להם מעין מעמד-ביניים, בדומה לאנוסים יהודים במקומות אחרים, כלומר לא לגמרי נוצרים ועם זאת מנותקים מבית ישראל, אחיהם-לדת לשעבר.¹⁹

לסיכום, דבקותם העיקשת של הפאלאשים בכך שהם בית ישראל היא בבחינת הכרזה סמלית על אמונתם בת מאות השנים שהם חלק מעם ישראל. אפשר לומר שהם הפעילו סמלים, בצורה פחות או יותר מודעת, כדי להשיל מעליהם את התדמית של גולים וקְרָשִׁים ואימצו את התדמית של היות חלק מכלל בית ישראל, המצפה לשיבת ציון. וכך, אף-על-פי שאין לשם פאלאשים במערב אותן משמעויות שליליות שניתן למצוא בו באתיופיה, הרי אין הוא מציין את מה שהקהילה ככלל מבקשת לזכור על עצמה.²⁰ לאור זה, לבטח עכשיו עם שובם לציון, אין עוד מקום לכנותם פאלאשים, אלא בית ישראל, הוא השם שביקשו לעצמם בעקשנות.

18 א"ז אשכולי מעיר, כי בית ישראל מזכיר את המונח 'בני ישראל' מהודו — ראה: אשכולי (לעיל, הערה 1), עמ' 3.

19 תיאור מעניין של אלה שנמנו עם מריים וודט — ראה בספרו של מסינג (לעיל, הערה 12), עמ' 93-99.

20 דוד קסלר העלה סברה, שאינני יודע מה מקורה, כי המונח 'פאלאשים' במקורו צמח בקרב הקהילה עצמה והוא בא לצייץ את היותם גולים מירושלים — ראה: קסלר (לעיל, הערה 13), עמ' 4.